

JOANNA OLCZAK-RONIKIEROVÁ

KORCZAK

POKUS O BIOGRAFII

PŘEKLAD IRENA LEXO VÁ

Joanna Olczak-Ronikier: **Korczak. Proba biografii**

Vydání knihy podpořilo Ministerstvo kultury České republiky

This publication has been supported by the ©Poland Translation Program

BOOK INSTITUTE

©POLAND

Samostatnost 1918

Podpořeno Polským institutem v Praze
v rámci projektu Samostatnost 1918

translation © Irena Lexová, 2019

copyright © by Grupa Wydawnicza Foksal, MMXI

ISBN 978-80-7511-478-5

ISBN 978-80-7511-479-2 (epub)

ISBN 978-80-7511-480-8 (pdf)

PODĚKOVÁNÍ

Vřelé díky za pozornou četbu, poučení, rady a opravy, prosím, aby přijali: Anna Bicontová, Marta Ciesielska, Tomasz Fiałkowski, Alina Mikułowska-Pomorska, Katarzyna Zimmerer. Bez nich bych si nedokázala poradit s takovou spoustou materiálu.

Laskavě děkuji Marii Paczowské. Provázela mne po celou dobu práce. Byla věrnou a trpělivou čtenářkou následujících kapitol. Nutila mě psát, když už jsem měla všeho dost. Její intuice mne vedla spletitými cestami polsko-židovských vztahů. Jestli touto knihou Korczak ožije, bude to jejím ohromným přičiněním.

ÚVOD – NENAPSANÁ AUTOBIOGRAFIE

Můj život byl těžký, ale zajímavý. Právě
o takový jsem v mládí Boha prosil.
Janusz Korczak, Deník, ghetto červenec 1942¹

Tato věta je asi nejlepším mottem pro vyprávění o „Starém doktorovi“. Napsal ji několik dnů před smrtí, v předvečer svých šedesátých čtvrtých narozenin. Je příznačné, že mluvil o sobě už v minulém čase. Pouze člověk velké síly ducha se zmůže na stoické shrnutí vlastního osudu poté, co ignoruje okolní peklo.

Ale nebylo už o něm řečeno všechno? Byly publikovány desítky biografí, svazky vzpomínek, verše, nepřeberné množství článků a vědeckých prací. Vznikl film Andrzej Wajdy. Mezinárodní organizace svolávají korczakovská sympozia a konference. Na internetu lze najít stovky hesel spojených s jeho jménem. Školy, skautské oddíly, dětské domovy si ho volí za patrona.

V povědomí naší společnosti by Korczak měl působit nejen jako hrdina výročních oslav, symbol, mýtus, ale i jako výborný polský spisovatel. Klasik polské dětské literatury. Tvůrce originálního pedagogického systému. Autor pedagogických děl, která neztratila nic na své aktuálnosti a která by se měla těšit stejné popularity jako importované módní příručky.

Na jaře v roce 2011 jsem chodila po krakovských knihkupectvích a ptala se na Korczaka. Našla jsem jen *Krále Matýska (Król Maciusz)*. Neexistuje *Čaroděj Kajtuš (Kajtuś Czarodziej)* – předchůdce Harryho Pottera. Ani *Sláva (Sława)*. Ani *Žertovná pedagogika (Pedagogika żartobliwa)*. Před čtyřmi roky se ještě objevilo dílo *Jak mít rád dítě (Jak kochać dziecko)*, před třemi lety *Životní pravidla (Prawidła życia)*, vloni *Mezi čtyřma očima s Bohem (Sam na sam z Bogiem)*. Na chvíli se ukázal *Deník (Pamiętnik)*, v angličtině. Možná že existují nějaké biografie? Možná vzpomínky? Nejsou. Zmizely.

Nevydávají se. Proč? Není známo. A v antikvariátech? Ani jedno dílo. Shání je vůbec někdo? Zřídka.

Ukazuje se, že Starého doktora, byť je zdánlivě mezi námi přítomen, už nikdo nepotřebuje. A tak se nám stále víc vzdaluje. Lidé, kteří ho znali a pro které tolik znamenal, už většinou nežijí. Mládež v něm vidí mučedníka, jehož, dá-li bůh, už nikdy nebude muset nikdo následovat. Člověk duší i tělem se proměnil v pomník. Někdo tak zatvrzelý jako on, vždy jdoucí za svým cílem, se musí cítit velice špatně na mramorovém podstavci. Nesnášel okázalost, banalitu, fráze. Ve všech případech skloňovaný výraz „přítel dětí“, mu jako lichotka musí být odporný. Ale vždyť v tom, co napsal, neexistuje ani náznak pedagogické podbízivosti. Existuje jen znalost dětské psychiky, trpký pocit humoru a nedostatek iluzí. Mohl by přispět do nejedné diskuse o výchově, poradit nám to či ono, ale nikdo ho nežádá o názor.

„Smrt není těžká – mnohem těžší je život“, napsal jednou, na začátku své cesty. Zmužilost jeho života zastínila zmužilost jeho smrti. Ale vždyť se rozhodl mnohem dřív. Ne v listopadu 1944, kdy místo toho, aby hledal úkryt na „árijské straně“, se spolu se svými svěřenci přestěhoval do ghetta. Ne v srpnu v roce 1942, kdy s nimi šel na Umschlagplatz, odkud odjížděly vlaky do Treblinky, místo toho, aby využil šance na svou záchranu. Určitě ho tam někde nahoře uráží skutečnost, že věrnost dětem v okamžiku jejich poslední zkoušky, je považována za jeho největší zásluhu. Mylně se domníváme, že mohl sám sebe zapřít, zradit ve stáří věc, pro niž v mládí rezignoval na vlastní rodinu, vědeckou kariéru, spisovatelskou slávu.

Odříkání, oddanost, obět, nezištnost – jsou nmoderní postoje. Dokonce občas vyvolávají podezření. Ale snad se sluší připomenout, že před lety, v nejhroší době útlaku a všeobecné apatie, existovali lidé, kteří angažovanost v sociálních službách považovali za nejvyšší životní cíl. Měli pocit zodpovědnosti za budoucnost. Věřili v účinnost pozitivní činnosti, i kdyby na tom nejskromnějším poli působnosti. Hlavními zásadami v jejich morálním kodexu bylo respektování lidské důstojnosti a solidarita s ukřivděnými. Principy, jimiž se dnes sotva kdo řídí. A které dnes sotva kdo ocení.

Díky povídkám Šolema Alejchema, Il Peretze, Šaloma Aše, Isaaka B. Singera si umíme představit atmosféru malých židovských městeček nebo ortodoxních městských enkláv, izolovaných a izolujících se od nežidů. Málo se ví o lidech, kteří se odvážili odtamtud utéct, o jejich těžké cestě k polským zvyklostem. Asimilovaní Židé se často styděli za své „zaostalé“ předky, jejich anachronické oděvy a zvyky, nemluvili, nepsali o nich. Měnili si příjmení, snažili se splynout s polskou společností, uráželi

se, když jim byla připomínána minulost. Proto je dnes velmi obtížné rekonstruovat čas onoho světa, který neznatelně a navždy pominul.

Židovští průmyslníci, kupci a bankéři zachovali věrnost staré morální zásadě: „Svět se opírá o tři věci – o vědu, náboženství a milosrdenství“. Byli štedřými filantropy. Měli intelektuální ambice. Polonizovaná inteligence židovského původu; lékaři, advokáti, vědci, umělci, spisovatelé, vydavatelé, knihkupci – talentovaní, vzdělaní, vytrvalí dosahovali velkých pracovních úspěchů. Bez účasti polských Židů by materiální a duchovní úroveň národa byla značně nižší. Je smutné, že jejich láska k Polsku nebyla náležitě oceňována ani opětována.

Utopická víra, že je možné být současně Židem i Polákem, provázela Korczaka celý život. Dobře věděl, jak je taková dvojí identita těžká, ale nikdy ji nepopíral. V do-
savadních biografích byla celková polonizace Goldszmitovy rodiny zdůrazňována tak, jako by to mělo dokazovat civilizační převahu. Ale oni nepovažovali své židovství za důvod k ostychu. Nechtěli se ho zříci. Nepokoušeli se je ukrývat. Nechtěli křtem maskovat stopy svého původu.

Podobně uvažovali mí předkové, Janina a Jakub Mortkowiczové, nakladatelé. Náleželi ke stejné generaci jako Korczak i do stejného prostředí. V mládí se pohybovali v těch samých varšavských kruzích „neponížených“, kteří učili, že „nikdo není zproštěn odpovědnosti za to, co se děje kolem.“ Tato ponaučení je zformovala na celý život. V roce 1910 Janusz Korczak u Mortkowicze publikoval *Mojšelkové, Joskové a Jisroelkové (Moški, Joski i Srule)*, a hned potom *Pepíci, Honzíci a Frantíci (Józki, Jaški i Franki)* – povídky o židovských a polských letních táborech. A až do konce v tomto nakladatelství tiskl vše, co napsal: krásné knihy pro mládež, moudrá pedagogická díla, zdůrazňující potřebu chápat dětskou psychiku. Jak autor, tak i jeho nakladatel co nejvěrněji sloužili polské literatuře a polské společnosti. Jenže podle toho, jak v zemi narůstal antisemitismus, čím dál častěji jim byla odpírána práva žít jako Poláci. U nás doma se o tom nikdy nemluvilo. Časem jsem tomuto dramatu rozuměla čím dál víc.

Autorkou první poválečné knihy o Starém doktorovi byla moje matka – Hanna Mortkowicz-Olczaková. Kniha dosud působí jako jeden z nejdůležitějších pramenů znalostí o jeho životě. Napsaná zanedlouho po pohromě, má onen vznešený tón epitafů, v nichž chybí humánní, přízemní konkretizace. Nikdy jsem nežádala: „Řekni, jaký opravdu byl. Vždyť jsi ho tak dobře znala. Musel mít nějaké slabůstky, nedostatky, vlastnosti, díky nimž by nám dnes mohl být bližší.“

Ale kdo ho opravdu znal? Tajnůstkářský samotář nebyl nakloněn bližšímu přátelství, nikdy nikoho svými záležitostmi neobtěžoval. Osud chtěl, že nejvíc důvěrností a informací o své rodině zanechal v deníku, který vedl v posledních měsících života

v ghettu. Tušil blížící se smrt a věděl, že mu nezůstává příliš času. Proto se chopil dlouho odkládaného tématu: „Autobiografie. Ano. – O sobě, o své malé a důležité osobě.“²

Poslední záznam má datum čtvrtého srpna roku 1942. Pátého nebo šestého srpna byl spolu s dětmi a celým personálem sirotčince vyhnán na Umschlagplatz. *Deník* zůstal na Kluzké. Doktor mu musel přikládat velkou váhu, poněvadž když očekával evakuaci, zanechal dispozici, aby rukopis, bude-li to možné, byl předán Igoru Newerlymu. Text propašovaný na árijskou stranu se zachoval. Byl Newerlym uveřejněn teprve v roce 1958.

V *Deníku* zůstal náčrt autobiografie, kterou nestihl napsat. Svůj život rozdělil na sedmiletá údobí. Proč sedmiletá? Proto snad, že jde o bohémskou sedmičku? Sedm dnů v týdnu? Svaté číslo v kabalistice? Sedm stupňů zasvěcení? Spíš náhoda. Sám Korczak tomuto dělení nepřikládal velký význam a ujišťoval, že život lze stejně dobře rozdělit i do pětiletých období. Popsal metodu, kterou chtěl používat. Jedná se o soudobou introspekci, hledání a nalézání odkazu získaného od předešlých generací.

Co máš v úmyslu?

– Vždyť vidíš. Hledám podzemní prameny, čistý, chladný živel vody odvádím a vyvolávám vzpomínky.³

Poté co jsem se rozhodla rekonstruovat Korczakův životopis, umínila jsem si dodržet chronologický rámec, který sám určil. Náměty, které považoval za podstatné, jsou doplněny autobiografickými zmínkami rozsetými v jeho tvorbě. A vyprávění, tak jak chtěl, se pokouší vniknout do podzemních pramenů, ke kořenům. Snad cesta do časů, kdy žili jeho předkové, když se narodil, když byl chlapec, když se připravoval na své povolání a když je vykonával, alespoň přiblíží hluboce lidskou tvář Starého doktora pod svatozáří mučednictví a připomene několik základních morálních hodnot, pro které žil a pro které zahynul.

1

HRUBEŠOVSKÝ SKLENÁŘ A RAKOUSKÁ CÍSAŘOVNA

Pradědeček byl sklenář. Jsem rád: sklo dává světlo a teplo.

Janusz Korczak, Deník, ghetto 21. července 1942

Každý příběh vždycky někde začíná. Tento začíná v Hruběšově (pol. Hrubieszów – pozn. překl.), poněvadž odtamtud pocházeli předkové Henryka Goldszmita, všeobecně známého jako Janusz Korczak. Okolí Hruběšova tvoří krajina v lublinském vojvodství, hned vedle hranice s Ukrajinou, malebně položená na řece Hučvě, ve skutečnosti obepnutá jejími dvěma rameny. Okouzující je krása tamějších lesů, žitných polí, divokých porostů. Mnoho památek starobylé dřevěné a zděné architektury připomíná časy, o nichž v této kapitole bude řeč. Z oněch časů pocházejí názvy hrubešovských ulic: Vodní, Kostelní, Tichá, Lidnatá, Ševcovská, Husí.

Každý příběh vždycky jednou začíná. Ten náš začíná v dávné minulosti, tajemně, jako v děsivé pohádce. V židovské lidové tradici existoval obyčej, že když v okolí vypukla epidemie moru nebo černých neštovic a všechny pokusy o záchranu selhaly, na hřbitově se mezi sebou sezdaávaly páry lidí, kterým osud nejvíce uškodil: chudáci, mrzáci, sirotci. Vybaveni židovskou obcí, začali žít novým životem, který měl odehnat smrt. Prý se něco takového přihodilo v prehistorii Goldszmitovy rodiny. „O dalších předcích vím jen tolik, že to byli sirotci bez domova, kteří se oženili na židovském hřbitově jako oběť usmíření v době šířící se nákazy v městečku.“⁴ Korczak o tom vyprávěl Marii Czapské na sklonku podzimu v roce 1941, když ho v posledním bydlišti v sirotčinci na Senné navštívila, když se na cizí propustku dostala do ghetta.

V *Deníku* zmíněný pradědeček byl nejkonkrétnější postavou, přestože se o něm toho taky moc neví. Doktor, který pobízěl děti, aby se vyptávaly na rodinnou minulost, s lítostí napsal v časopise *Maty Przegląd*, dodatku k časopisu *Nasz Przegląd*, určenému pro asimilovanou židovskou inteligenci:

Já nemám fotografii mého pradědečka a moc jsem toho o něm neslyšel. Dědeček mi o něm nevyprávěl, protože umřel, než jsem se narodil. O svém pradědečkovi toho moc nevím.

Vím, že byl sklenář v malém městečku.

Chudí lidé tehdy neměli v oknech okenní tabule. Pradědeček chodil po dvorech, zasazoval okenní tabule a kupoval zaječí kožky. Mám rád pomyšlení, že můj pradědeček zasazoval okenní tabule, aby bylo světlo, a kupoval kožky, z nichž se dělaly kožichy, aby bylo tepleji.

Někdy si představuji, jak ten můj starý praděd chodil od vsi ke vsi cestou necestou, usedl pod stromem, aby si odpočinul, anebo spěchal, aby to ještě před soumrakem stihl na šábes.⁵

Jak se zdá, onen sklenář se jmenoval Eliezer Chaim a bydlel prý v Hrubešově. Ke konci osmnáctého století Židé tvořili více než polovinu hrubešovských obyvatel, zbytek byli katolíci a pravoslavní. Nízké činžovní domky a dřevěné chaloupky namačkané na sebe. Úzké, blátivé uličky. Velké množství malých obchůdků. Dvě náměstí, staré a nové. Uprostřed náměstí prodejní stánky. Sedláci sem sváželi mléčné výrobky, maso a zeleninu. Zde si pořizovali oděv, boty, předměty domácí i hospodářské potřeby, „střížní zboží“ čili tkaniny. Kupující i prodavači se na čtvrtěčném trhu urputně hádali o ceny. Polsky, ukrajinsky, v jidiš. Katolický kostel, pravoslavná cerkev a synagoga po celá staletí patřily k místnímu koloritu.

Štetl. V jazyce jidiš – městečko. Jedno z těch, která, přestože vlivem holocaustu byla úplně zničena, žijí dál svým intenzivním životem v literatuře a v mnoha pamětech. Pro jedny útočiště tradičních židovských hodnot a rodinného zázemí, okázalost rituálních obřadů, místo, kde se „pohádky a mýty vznášely ve vzduchu.“ Pro jiné sídlo zaostalosti, tmářství, středověkých pověr. Židovská komunita žila v takových městečkách ve vlastní čtvrti, oddělena od křesťanských sousedů neviditelnou zdí rigorózních náboženských předpisů. „Vyznavači Starého zákona“, se neučili místnímu jazyku, neudržovali společenské kontakty s okolím, nechťeli se zřítí svých tradičních oděvů a obyčejů, za jediný pramen vědění považovali talmud. Světská věda, světské zájmy byly zapovězeny, porušování ortodoxních příkazů a zákazů bylo trestáno kletbou, která znamenala viníkovy vyloučení ze společenství a jeho vyhnání za hranice obce. Rodina po něm, jako po zemřelém, chodila ve smutku, a když opravdu umřel, neměl právo být pohřben na židovském hřbitově.

Ten, kdo se tak odděluje od svého prostředí, musí mít na svědomí zlověstná tajemství. Prokletím Židů bylo, že vždy tam, kde se usídlili, budili nedůvěru a odpor tuzemců. Majoritní společnost nechápala, že ztráta vlasti a rozptýl po světě – to vše v Židech působilo panickou úzkost, že se rozplynou, ztratí identitu, přestanou existovat

jako národ. Proměnili se ve společenství podřízené pravidlům, která zasahovala do všech oblastí života duchovního, společenského a rodinného. Po celá staletí, den co den, všude tam, kam je přivál osud, sváděli heroický zápas o zachování věrnosti Bohu a tradici. Tedy o přežití.

Nemáš už, nemáš v Polsku židovská městečka
V Hrubešově, Karčevě, Brodech, Falenici
Marně bys hledal v oknech zapálené svíčky
A poslouchal zpěv v dřevěné synagoze.

Ve svém poválečném verši Antoni Slonimski záměrně připomíná Hrubešov. Odtamtud pocházel i jeho pradědeček, Abraham Jakub Stern. To na něj myslel, když vzletně napsal:

Už není těch městeček, kde švec byl básníkem,
hodinář filozofem, holič trubadúrem.⁶

Onen básníkův pradědeček, hodinář-filozof, geniální samouk, slavný vynálezce, konstruktér první „účtující mašiny“ na světě, figuruje v mnoha encyklopediích a je známá jeho životní dráha a zhruba se ví o datu jeho narození. Jedni tvrdí, že to byl rok 1762, jiní že 1769. Pradědeček Janusze Korczaka nic podstatného nevykonal, nikdo se o jeho životopis nezajímal. Připusťme, že oba Hrubešované byli před stoletími vrstevníky. Když už se narodili v tomtéž malém městečku, v tomtéž ortodoxním židovském prostředí, určitě se znali. Znali se i jejich pravnuci. Oba psali. Oba bydleli ve Varšavě. Přestože Slonimski byl o sedmáct let mladší než Korczak, oba patřili ke stejné skupině polské inteligence židovského původu. Bylo by zajímavé vědět, zda někdy diskutovali o Hrubešově, o cestách, které jejich předky ve výjimečně dramatickém čase vedly k tomu, že se cítili být Poláky.

5. srpna roku 1772 carevna Kateřina II., rakouská císařovna Marie Terezie a pruský král Bedřich II. Veliký podepsali v Petrohradě traktát koordinující pravidla, podle nichž si přivlastnili a rozdělili třicet procent polského území. V roce 1773 polský sejm pod tlakem tří mocností ratifikoval první dělení Polska. Protestoval jen španělský král. Zbytek Evropy mlčel. Toto datum se stalo tragickým přeryvem nejen v dějinách Polska. Tehdy skončila jedna etapa v dějinách polských Židů. Přestali být celistvou menšinou, existující lépe nebo hůře v jedné zemi. Ocitli se pod vládou tří různých států a byli přinuceni podřídit se třem různým právním systémům. Následkem dělení

Polska Hrubešov připadl Rakousku. Dva židovští chlapci z Hrubešova přestali být polskými poddanými, stali se poddanými rakouského trůnu. V jejich domovech se říkalo: „Aby nebylo ještě hůř.“

Svět nežidů, nezávisle na tom, kdo v něm vládl, vždy budil v Židech obavy. Neizraelita v Židech spatřoval tvůrce všeho zla na zemi, loupil a nemilosrdně trestal i vymyšlené přestupky. Byl nepředvídatelný. Nikdy se nevědělo, co z jeho strany hrozí. A přece, vyjma své všemohoucnosti, si nezasluhoval úctu. Neměl smysl pro obchod, mrhal penězi, nevážil si vědy, moudrosti, vzdělání. Polské a ukrajinské děti hladověly stejně jako židovské. Byly stejně špinavé i otrhané. Ale nikdy neměly v ruce knihy. Neuměly číst ani psát. Jako jejich rodiče i prarodiče.

V židovské domácnosti, byť té nejchudší, se vždy nacházel soubor náboženských knih předávaných z generace na generaci, určených mužům, aby je studovali. Sotva židovští chlapci začali mluvit, museli opakovat verše z bible. Když jim byly tři roky, učili se rozeznávat hebrejská písmena. Od čtyř, někdy dokonce od tří let chodili do chederu – náboženské školy. Psaní a čtení v hebrejštině, překládání svatých textů, čtyři početní úkoly, zásady morálky a slušného chování – to byl program, který museli ovládat, než dosáhli osmi let. Od osmého do třináctého roku života studovali talmud a komentáře k talmudu. Vyučovací systém byl závazný; žáci tak dlouho opakovali každou novou informaci, až jim utkvěla v paměti. Nežidy vysmívané pohoupávání se nad knihami bylo po staletí ověřenou metodou na trénink mozku a paměti.

Pradědeček Antoniho Slonimského byl mimořádně inteligentní. Rád se učil a překvapivými otázkami převyšoval učitele – melameda. Korczakův pradědeček patrně neměl talent na učení, a ani větší židovské ambice. Znal svou cestu určenou od narození ke smrti božími příkázáními. Ve třináctém roce života bar micva čili slavnost u příležitosti dovršení dospělosti. Potom práce zajišťující alespoň nejskromnější obživu. Manželství s dcerou pobožných židů. Hodně dětí, aby byl naplněn příkaz tóry: „Buď plodný a rozmnožuj se.“ Další den, týden, měsíc, rok vyvážené rytmem náboženských rituálů a svátků. Všechno pochopitelné a předpokládané. Nepředstavoval si jiný osud. Ale císařovna Marie Terezie se rozhodla jeho osud změnit.

Jak ona, tak její následník Josef II. okamžitě začali na uloupených územích zavádět zákonodárství. Jednou z mnoha věcí vyžadujících nové uspořádání byla „židovská otázka“. Rakouský osvěcenský absolutismus pod pláštíkem ušlechtilých slov směřoval k tomu, aby se zbavil nejchudších Židů v zemi a bohaté zgermanizoval. Byla zavedena nová daň, takzvaný toleranční patent. Za vysokou cenu čtyř guldenů za rodinu bylo

Židům dovoleno, aby zůstali tam, kde po staletí žili. Ti, kteří poplatek nemohli uhradit, byli po tisících vyháněni za hranice.

Četná restriktivní nařízení omezovala obchodní i výtěžné možnosti „nevěřících“ a způsobovala postupné zbídačení těch, kteří už beztak žili na pokraji chudoby. Židy, kteří dosud neměli povinnost podvolit se odvodu k vojenské službě, zachvátila panika. Vojenská služba neznamenal jen rozluku s rodinou. Znásilňovala základní zákony judaismu. Nutila zbavovat se tradičních oděvů a vousů, znemožňovala svěcení sabatu a jiných tradičních svátků, vylučovala zachování košer předpisů. Příkaz oblékat se evropsky, povinnost posílat děti místo do chederu do světských škol, kde se vyučovalo německy, používat němčinu v kontaktech se státními institucemi a v úřední korespondenci – to vše ohrožovalo dosud tak bedlivě strážené soukromí židovské komunity.

Nejbolestnější byly předpisy omezující osobní život Židů. Jeden z prvních dekretů Marie Terezie drasticky ztěžoval Židům uzavírání manželství. Každému manželskému svazku musel udělit souhlas rakouský úředník a uděloval ho jen tehdy, když ženich měl vysvědčení o ukončení světské školy a byl s to zaplatit sňatkovou sazbu. V závislosti na příjmech rodiny a na tom, zda se jednalo o ženitbu prvorozeného, nebo dalšího syna, nejnižší poplatek činil čtyři sta rýnských, nejvyšší mohl překročit sto dukátů.

V roce 1787 bylo Židům nařízeno přijetí nových úředních příjmení, což mělo zlepšit vybírání daní a odvod k vojenské službě. Dosud užívali pouze jméno a přídomek vytvářený nejčastěji z otcova jména. Například Ibrahim Ibn Jakob nebo Meisels Dow Ber. Nové jméno muselo znít německy. Záleželo na dobré či zlé vůli úředníka z magistrátu, zda mělo mít neutrální význam, jako Kleinmann – malý, Grossmann – velký, Kaufmann – kupec, anebo směšně groteskní shluk slov: Muttermilch – mateřské mléko, nebo Katzenellenbogen – kočičí loket.

Slonimského pradědeček Abraham Jakub měl štěstí. Získal příjmení Stern, německy hvězda. Zatím byl sotva pomocníkem hrubešovského hodináře. Za pár let opravdu zazářil jako hvězda. Pradědeček Korczaka Eliezer Chaim dostal příjmení Goldszmidt, které u Korczaků časem získalo formu Goldszmit. Možná byl někdo z rodiny zlatníkem?

V roce 1787 bylo hrubešovskému sklenáři, jak předpokládáme, dvacet pět let. Ve shodě s náboženskými předpisy měl už být dávno ženatý – za věk způsobilý k ženitbě bylo považováno osmnáct let, přestože se často ženili chlapci sotva několikaletí. Aby mohl splnit poslání, k němuž ho povolal Bůh, musel zvládnout mnohé překážky. Především se vyhnout zavedené vojenské službě. Ti nejbohatší se z ní mohli vykoupit. On ne. A měl strávit příští léta v rakouské armádě, možná ne v první linii na frontě, ale

schovaný někde v plní kuchyni nebo v táboře? Kdyby přežil, vrátil by se poněmčený, zesvětštěný. Na to nechtěl ani pomyslet.

Mohl opustit své rodiště. Ke konci osmnáctého století do Polska již pronikaly teze haskaly (židovského osvícenství; pozn. překl.). Haskala znamená v hebrejštině osvícení. Tak byl nazýván ideový program, jehož otcem byl Mojžíš Mendelssohn. Židovský filozof, biblista a spisovatel usazený v Berlíně, vybízel souvěrce k emancipaci, k odmítnutí středověkých oděvů a ortodoxních pravidel, oddělujících je od okolí, k získávání světského vzdělání, které jim dovolí lépe působit ve světě. To on zformuloval pravidlo, které hlásalo, že Žid má být Židem doma, ale na ulici – má být Evropanem. To díky němu se mezi židovskými chlapci zrodila touha po jiném životě než po tom, který znali. Jeden z prvních přívrženců haskaly, Salomon Jakub Kalman, pocházel právě z Hrubešova. Přestože byl synem místního rabína, v nábožensky založené rodině se dopustil přestupku trestaného prokletím: utekl z domova, studoval medicínu v Německu a ve Francii, kde si změnil jméno i příjmení. Po návratu do Polska, už jako Jacques Calmanson, se stal lékařem krále Stanislava Augusta.

Sklenář byl člověk klidný, na hony vzdálený nějakým dobrodružstvím. Více mu záleželo na poslušnosti zákonům božským než rakouským. Zvolil tedy třetí variantu. Ukryl se, ztratil se z očí vojenským komisím, což v době všeobecného zmatku nebylo ani těžké. Jakmile se rozhodl oženit, musel shromáždit peníze na zaplacení tolerančního patentu a také na zaplacení sňatku. Požadované sumy byly pro něho nepředstavitelně vysoké. Záchranou mu mohla být bohatá nevěsta, jejíž rodiče by chtěli zaplatit manželství a manžela vydržovat pod podmínkou, že se bude dále vzdělávat v talmudské škole, zvané ješiva nebo ješivot. Zcela zjevně nezamýšlel být učencem. Musel tedy trpělivě čekat, až sám shromáždí prostředky na založení vlastního hnízda. Když shledáme, že se jedno Korczakovo dílo opírá o rodinné odkazy, našel ženu v tomtéž prostředí maloměstské chudiny, z níž sám pocházel, a zplodil s ní syna jménem Lejb.

První dělení Polska bylo šokem pro polskou intelektuální elitu. Bylo vynaloženo nesmírné úsilí pozvednout zaostalou zemi na evropskou úroveň, zreformovat státní zřízení, dosáhnout nezávislé společnosti. Velký sejm po čtyři roky zasedal nad obnovou Rzeczpospolité (v r. 1569 na lublinském sněmu vytvořeno soustátí Polského království s Litevským knížectvím, celý název: Republika dvou národů, pol. Rzeczpospolita Obojga Narodów; pozn. překl.). „Židovskou otázkou“ se zabýval sám král. Jeho poradcem se stal Jacques Calmanson, syn rabína z Hrubešova. Ústava, schválená třetího května roku 1791, je považována za nejspělejší politickou ideu oné epochy. Ve skutečnosti v ní o Židech nebyla ani zmínka, ale další zákony měly regulovat jejich

status. Bylo málo času. Rok po schválení ústavy odpůrci reforem, Targovičané, přemluveni carevnou Kateřinou, požádali Rusko o záchranu ohrožené šlechtické „zlaté svobody“. Ruská vojska vstoupila do Polska. Sejm přerušil zasedání. Začala válka. Neexistovaly žádné šance na vítězství. Rusko a Prusko si mezi sebou dohodly druhé dělení Polska. Smlouva stvrzující dělení byla podepsaná v Grodně v roce 1793.

24. března roku 1794 na náměstí v Krakově vyhlásil Tadeusz Kościuszko povstání za nezávislost. Nepodařilo se mu zmobilizovat celý národ, ale bojů se zúčastnili představitelé všech stavů, šlechta, měšťané, sedláci. A také Židé. Situaci napomohly nedávné diskuse nad jejich osudem. Uvědomili si, že jsou součástí polské společnosti. Bohatý koňský handlíř, Berek Joselewicz, povolal souvěrce do boje. Jím zformovaný pluk lehké jízdy zahrnoval pět set osob. Povstání za nezávislost dopadlo tragicky. Kościuszko po prohrané bitvě padl do zajetí, chyběli zkušení velitelé, ruský generál Suvorov zaútočil na Varšavu z pražské strany (pol. Praga / čes. Praha, pravobřežní stará varšavská čtvrť podél Visly, často zmiňovaná v polské literatuře; pozn. překl.) – čtvrti ležící na pravém břehu Visly. Zahynul téměř celý pluk Berka Joselewicze.

Ruská vojska vyvraždila kolem dvaceti tisíc bezbranných obyvatelů varšavské Prahy, hlavně Židů, což vstoupilo do historie válečných krutostí jako takzvaný pražský masakr (pol. rzeź praska, – spadající do doby tzv. druhého dělení Polska, 1793; pozn. překl.). Tehdy byl s celou svou velikou rodinou zabit Icchak Kramstüek, kupec obchodující s gdaňským dřívím a obilím. Masakr přežil pouze jeden z jeho synů – Samuel. Díky tomu přetrvala dynastie Kramstüeků, později Kramsztyků, o nichž v tomto vyprávění bude ještě řeč.

V roce 1795 došlo k třetímu dělení Polska. Ruská, rakouská a pruská vojska vstoupila na anektované území. Rok po třetím dělení zemřela Kateřina II. O rok později zemřel v Petrohradu král Stanislav August, předtím zbavený trůnu. Ve Francii se ujal vlády generál Napoleon Bonaparte. Sliboval, že vzkřísí Polsko. Po jeho boku se formovala polská armáda – legie. Slečny ve dvorcích hrály na clavichordech nejnovější dílo zaslané z Paříže – mazurku, která začínala slovy: „Ještě Polsko nezhytnulo, dokud my žijeme.“

Čas plynul. V roce 1804 se Napoleon nechal v Paříži korunovat císařem a vyrazil dobývat svět. V roce 1805 v bitvě u Slavkova porazil čtyřikrát větší rakousko-ruskou armádu. Na okraji velkých dějin se bezvýznamně vyvíjel život jednoho sklenáře. Pět dnů v týdnu putoval od vsi ke vsi, od domu ke dvoru, a táhl za sebou vozík s tabulemi skel ovinutými slámou. V pátek ráno se vydával na zpáteční cestu a velice spěchal, aby to stihl domů na šábesovou večeři. O jeho existenci by se nikdy nikdo nedověděl, kdyby se nestalo to, že v roce 1805 se mu narodil další syn – Hersz.

2

O HERSZOVI, KTERÝ SE VRÁTIL DOMŮ

Jmenuji se po dědečkovi, a dědečkovo jméno je Hersz (Hirsz).

Janusz Korczak, Deník, ghetto 21. července 1942

Chlapec při obřízce dostal hebrejské jméno Cwi čili jelen. Toto „posvěcené“ jméno bylo používáno během náboženských obřadů. Běžně se používaly zkomoleniny a zdobněliny, charakteristické pro místní jazyk. Když byl chlapec sklenáře zapisován do matričních knih hrubešovského synagogálního okruhu, bylo Cwi přeloženo do němčiny jako Hirsch – což taky znamená jelen.

Potom ho stejně každý nazýval, jak chtěl. Německy Hirschel, v jidiš Heršele, polsky Hersz nebo Herszek, ukrajinsky Herško. Neznělo to nejhůř. Jiná krásná biblická jména mudrců a proroků v Polsku podlehla tak groteskním znehodnocením, až se časem stala urážkou. Věděl někdo, kdo se vysmíval Moszkovi nebo Moškovi, že má co činit s Mojžíšem? Že Šlamke je Šalamoun? Kdo mohl předpokládat, že tak domácí znějící Šyja je Jehošua, Jozue čili Ježíš, a v polštině hrubě znějící Srulek je Izrael (Jisroel) – svaté jméno Bohem dané Jakubovi?

Mimo jména, příjmení, data a místa narození nic určitého o dětství chlapce nevíme. Můžeme se spoléhat pouze na to, co napsal Korczak. V roce 1925 se v časopise *Alim*, který vycházel ve Varšavě hebrejsky, objevila ukázka jeho povídky nazvaná *Heršele* (*Herszele*). Polský originál se nezachoval. Text, který cituji, byl přeložen z hebrejštiny. V interwiev doprovázejícím publikaci Korczak řekl:

Téma mě zajímalo několik let, mnohokrát jsem je opouštěl, abych se po nějakém čase k němu zase vrátil /.../. Ačkoli jsem zatím svůj román nedokončil, jsem spokojen, když vidím jeho část už hebrejsky vytištěnou. Takže ten překlad mě přiměje k jeho

dokončení, a jestli – přese vše – ho nedokončím, bude přinejmenším známo, že jsem to zkoušel, že jsem chtěl...⁷

Nedokončená povídka o čtyřletém dítěti, které chtělo cestovat do Svaté země, začíná „15. dne měsíce adaru roku 5569“. Podle polského kalendáře – na přelomu února a března roku 1809. Korczakův dědeček, Hersz Goldszmit, měl tehdy také čtyři roky. Děj se odehrává v malém židovském městečku – nepochybně v Hrubešově. Tady končí podobenství. A dál? Co je fikce, co je pravda? Zemřela Herszova matka skutečně, když byl malý? Co se stalo s otcem? A opravdu byl jediným pečovatelem o dítě jeho starší bratr Lejb?

V komentářích vetkaných do textu Korczak přiznával, že procházel spoustu knih, že těžil z vlastní intuice a přemýšlel, jak by svého hrdinu mohl čtenáři co nejvíce přiblížit.

Jak zřetelně, jak pravdivě se mi před očima rýsuje obraz Herszka. Kolik jsem se natrápil, než jsem si jej představil. /.../ A jak zoufale málo o něm vím, o tom nyní mi nejdražším špuntovi. /.../ Žádná povídka mě tolik nezanepřázdnila a žádná mě tolik nenatrápila, jako tahle.⁸

A opět roztrhal to, co napsal, a neposlal Herszka do Svaté země. Jednou provždy ho ponechal na třetím schůdku ztrouchnivělé, zčernalé chýše, kdy za soumraku, hladový, čeká na bratra. „Donese Lejbuš chléb, nebo ne?“ Namísto dobrodružné výpravy do dalekého světa popsal neméně dráždivý příběh – o tom, jak malý chlapec trpělivě zkoumá zpráchnivělý schůdek – mikrokosmos plný hrůzných, ale i poučných tajemství, kde číhá ohromný pavouk s dlouhými nohama a kde je možné si poranit prsty hřebíkem nebo úlomkem skla. Současně vytvořil působivou studii samoty, hladu, smutku malého dítěte – sirotka, znovu nalezeného „na obrovském hřbitově minulosti“.

Korczak se po letech k tomuto tématu vrátil. Poetická próza – *Tři Herškovy výpravy* (*Trzy wyprawy Herszka*) – vyšla v polštině v roce 1939, v řadě „Palestinská knihovna pro děti“. Tatáž doba, totéž malé židovské městečko, nízké domy, velké dvory, zahrady, dřevěné chalupy. Tentýž čtyřletý chlapec, totéž jméno. Chlapcova matka už nežije. Otec s pytlek na zádech putuje od vsi ke vsi, kupuje, prodává, vyměňuje. V pátek se vrací domů, přináší něco k jídlu, občas nějaké oblečení, zřídka i něco peněz. O Herszka pečuje starší bratr Lejb. Ráno se vydává Lejb za výdělkem a večer přináší chléb a cibuli, někdy dokonce chalu (bochánek, nad nímž se odřikává požehnání; pozn. překl.) a jablko. Stává se, že někdo s bičem honí Lejba po ulici a křičí na něj: „Zloděj!“

Tehdy se bratr dlouho domů nevrací, a když se objeví, je naštvaný, že nemá pro malého nic k jídlu, a oba jdou mlčky a hladoví spát.

V povídce byl vytvořen celý sběh okolností, které se musely stát, aby v dítěti z malého židovského městečka vzbudily touhu po širém světě. Lejb zná mnoho hezkých příběhů, které po večerech, když se nezlobí, bratrovi vypráví. O tom, jak Bůh stvořil svět, zemi, měsíc a slunce. O potopě. O Mojžíšovi, který s mečem v ruce vyvedl Židy ze zajetí a převedl je přes poušť do Palestiny. O tom, že v Palestině má v sobotu každý rybu a nudlovou polévku, stoka místo špinavé vody oplývá mlékem, a peřina je tam zbytečná, poněvadž je tam teplo.

Vlivem těchto vyprávění se Herszek chtěl stát Mojžíšem a vyvést Židy z Hrubešova do Zaslíbené země. Zatím první osamělá výprava skončila nemocí, a jediným úspěchem byl hrnek teplého mléka od bohaté sousedky. Aby zmoudřel, musel jít do chederu. Tam bylo moc špatně. Rebe děti bil. Chudé hodně a často, bohaté méně a vzácně. Nic nevysvětloval. Nedovoloval klást otázky. Chlapec nechápal, jak se z písmen tvoří slova. Rebe křičel: „Pijavice na tvou pitomou hlavu, jdi na náměstí krást jako tvůj Lejb!“ Nakonec ho ze školy vyhodil. Dalším vyučujícím malého chlapce se stal místní blázen, který ještě předtím, než se zbláznil, byl učitelem. Blázen trpělivě učil Herszka psát a číst hebrejsky. To on mu vyprávěl vzrušující příběh o neobyčejné moci písmen. Tu historku, jak vzpomínala má matka, v ghettu četl Korczak dětem:

Bůh se rozzlobil na Židy. Chce je zabít. Bůh bere papír a pero, chce napsat rozsudek /.../. Ano, Ano. – Chce napsat, že zabíjí Židy.

Všechny?

Ano, ano. Všechny zabít, vyhubit, vyhladit. Ano, ano, ano. Žádného neponechat. – Ano, ano. – Ale písmena to nedovolila. Bůh to nemůže udělat, poněvadž písmena se rozprchla a poschovávala se. Ano, ano. Nedovolila provést nic zlého. /.../ Písmena žijí věčně, neumírají.⁹

Písmena žijí věčně, ale nechrání před tragédií. Lejba povolali do armády. Kopal, škubal sebou, bránil se a volal o pomoc. Nic nepomohlo. Ubohý Lejb, vysmívaný v městečku coby zloděj, jediný poručník malého bratříčka, se navždy propadl do nepaměti. Herszek zůstal sám. Tehdy se spřátelil se starým Abramem, maloměstským filozofem, který se stal jeho duchovním průvodcem. To Abram vysvětloval dítěti, čím je síla vůle: „Je důležité chtít. Někdo umí a nechce, takový nenajde ani Boha, ani lidi, ba ani sebe. Jiný to chce, ale ještě to neumí. Ten se to naučí a ten to najde.“¹⁰

Chlapec mu světoval své plány, vydá se jako Mojžíš do Palestiny. „Půjdou se mnou Židé – děti, ženy, staří i mladí. Vezmu s sebou chudé a smutné, kteří se nebojí pouště ani

lva, ani šakala, divochů ani štíra.“ Aram skepticky pokývl hlavou: „Možná ne, možná jo.“ Není nutné být Mojžíšem, abys změnil vlastní a cizí život. Říkal: „Naše město je malé. Naše domy jsou nízké – a nemáme tu velké učence. Ale ty, Herszku, máš chytrou hlavu. Kdoví, ty můžeš být v Izraeli hvězdou. Daleko existují obrovská města a v nich žijí učenci. Jeden studuje ve starých knihách, druhý léčí nemocné a staré lidi, třetí staví vysoké, zděné domy. /.../ Palestina je daleko. Zatím na to není čas. – Není dobré, aby se malý chlapec vydával na cestu mimo město, mohou tě pokousat psi, mohou tě přejet koně, mohou tě zbit lidé.“¹¹

Časy nebyly bezpečné pro malé chlapce, ani pro dospělé. Herszkovi byl rok, když napoleonská vojska poté co válčila s Pruskem, vstoupila na území pruského záboru a potom do Varšavy. Byly mu dva roky, když na základě dohody v Tylži, uzavřené mezi Napoleonem a carem Alexandrem I., bylo z polských zemí, které si přivlastnilo Prusko, vytvořeno Varšavské vévodství. Byly mu čtyři roky, když následkem prohrané války Rakousko Varšavskému vévodství odstoupilo země anektované během třetího dělení Polska a také zamojskou oblast. Hrubešov se tehdy nacházel v hranicích Varšavského vévodství. Bylo mu sedm, když v roce 1812 byl Napoleon poražen u Moskvy.

Na Vídeňském kongresu v roce 1815 bylo ustanoveno nové rozdělení Evropy. Vítězové – Rusko, Rakousko a Prusko – uzavřeli svaté příměří, které mělo hájit stanovený pořádek. Varšavské vévodství přestalo existovat. Vzniklo Polské království, malý státěček vykrojený uchvatiteli z přivlastněných území a sloučený personální uníí s Ruskem, v jehož čele stál car Alexandr I. Hrubešov se stal částí Polského království. Herszovi bylo tehdy deset let. Přestal být rakouským Židem, stal se Židem ruským.

Nebál se psů ani koní, ba ani lidí. Z Hrubešova utekl třikrát. Po třetí tam dlouho nepobyl. „Potom se různě říkalo /.../, že mu cikánka dala na cestu zlatý peníz nebo Maďar dukát, že s ním císařský plukovník hrál šachy a prohrál, a také že napsal dopis bohatému pánovi. Herszek se učil v různých školách, viděl mnoho velkých měst, bydlel v různých vysokých domech.“¹²

Do Palestiny nedorazil. Palestina v tomto vyprávění *licentia poetica*, vyjadřuje symbol touhy po lepší budoucnosti. Mluvil Korczak někdy o svém dědečkovi? O všech těch židovských chlapcích, kteří nechtěli již déle snášet osud psanců? Neutíkali jen z malých městeček, ale i z velkých měst, vytrhávali se z ortodoxních rodin, z pout tradičních zákazů, vyráželi na cestu do země oplývající mlékem a strdím, vědou a praktickými možnostmi jako do Zaslíbené země, nelekajíce se „pouště ani lva či šakala, divochů

ani štíra.“ Vítězili nad strachem před opuštěním bezpečného prostředí, vystavovali se nebezpečí rodinné klatby, jen aby dosáhli vysněného cíle.

Jejich děti vyrůstaly už v materiálním i psychickém zajištění, žily ve světě pokrokových lidí, věřily v úspěch asimilace a všeobecně se styděly za své otce, příliš dodržující židovské zvyky a mluvící polsky s židovským přízvukem. Nechtěly už slyšet o dramatických příbězích uprchlíků z ghetta. Potom se jejich vnukové vydávali hledat stíny svých předků na pohřebištích vzpomínek. Jenže to už bylo pozdě. První dobyvatelé „nové pevniny“ zvané emancipace, tvoří ztracený článek v řetězci generací. Byli hrdiny, o nichž se toho dnes moc neví. K takovým patřil Herszek. Nebyl jako Mojžíš, ale přesto učinil zázrak.

Biografická poznámka, umístěna na seznamu lékařů, lékárníků, chirurgů, ranhojiček a porodních asistentek Polského království z roku 1843 informuje, že Hersz Goldszmit získal na Lvovské univerzitě dekretem z 28. prosince roku 1838 „stupeň lékaře-chirurga 2. stupně, oprávněného vykonávat veškerou lékařskou praxi a jednat v soudně-lékařských vyšetřeních“.¹³

Jak se z hrubešovského chederu dostal na studia do Lvova? Musel předtím ukončit světskou základní školu, dostat se na gymnázium, složit maturitu. Kde se učil? Z čeho žil? Byl, jak víme, sirotek. Není vyloučeno, že než se rozhodl pro studium na univerzitě, někdy mezi čtrnáctým a dvacátým rokem života, učil se v ješivě. Svědčila by o tom jeho často vzpomínána dokonalá znalost Talmudu.

Velká škoda, že Korczak ve svém vyprávění nepokračoval. Celá léta uvažoval o sepsání rodinných dějin. V roce 1920, když těžce onemocněl tyfem a myslel si, že umírá, obával se, že spolu s ním zanikne i minulost jeho předků. Během rekonvalescence nadiktoval komusi pár vzpomínkových kapitol. Ale když se uzdravil, popsané stránky zničil. V roce 1930 na dotaz redakce *Wiadomości Literackie* na čem pracuje, odpověděl, že zamýšlí román s názvem *Pradědeček – prawnuk (Pradziad prawnuk)*. Děj měl začít počátkem devatenáctého století a končit v současnosti. Imaginační osnovu chtěl proložit autentickými rodinnými informacemi. Taková mnogogenerační židovská sága by dnes měla nedocenitelnou hodnotu. Chyběla mu ale trpělivost i čas a nedokázal najít výstižnou formu.

Herszova cesta se již nezrekonstruuje. Můžeme si ji představit jen díky jiným informacím. O dvě generace mladší než on, doktor Zygmunt Bychowski, švagr mé babičky, který také pocházel z malého městečka – Korce na Volyni, se také narodil v ortodoxní židovské rodině a také snil o tom, že se stane lékařem. Jeho otec, rabín, mu nedovolil

navštěvovat světskou školu. Chlapec, který se tehdy ještě jmenoval Zelman, se nejprve učil v chederu, potom ukončil ješivu – a teprve jako sedmnáctiletý utekl z domova do Varšavy. Tam, když si vydělával na živobytí, se po večerech učil ruskou gramatiku, matematiku, dějiny a další předměty, jejichž znalost byla během zkoušky na gymnázium vyžadována. Složil ji úspěšně a byl přijat navzdory zpřísněným opatřením vůči Židům v carském záboru. Maturitu složil už jako dospělý člověk a medicínu začal studovat až tehdy, když jeho vrstevníci ji už právě končili. Teprve po obdržení diplomu získal i otcovo odpuštění. Stal se významným neurologem, politickým a společenským činitelem a nakonec blízkým Korczakovým spolupracovníkem. Jeho synem byl doktor Gustaw Bychowski – jeden z prvních psychoanalytiků v Polsku.

Existovaly i jiné varianty útěku z ortodoxního ghetta. Abraham Jakub Stern, o jednu generaci starší než Hersz, pradědeček Antoniho Słonimského, vyjma talentu a vzdělání, které získával vlastním přičiněním, měl větší štěstí. Po katastrofě způsobené dělením Polska, se v Hrubešově schovával kněz Stanisław Staszic – osvícenecký státník, který spojoval vlastenectví s hlubokým odporem k Židům. V rozpravě *Výstrahy pro Polsko (Przestrogi dla Polski)*, je nazval „sarančaty země, věčným škůdcem“, příčinou veškerého neštěstí. Proti vlastním předsudkům byl ale oslněn inteligencí židovského pomocníka v místní hodinářské dílně. Ukázalo se, že mladý člověk se zajímá o jemnou mechaniku, je matematicky vzdělaný, sestavuje úžasné technické novinky.

Když se v roce 1808 Staszic vrátil do tehdy pruské Varšavy, aby zaujal místo předsedy Společnosti přátel věd (Towarzystwo Przyjaciół Nauk), vzal Sterna s sebou a slíbil mu pomoc v doplnění jeho chaotického vzdělání. Hrubešovskému Izraelitovi už tehdy bylo třicet devět let. Zdálo by se, že na učení je to jaksi pozdě, hodila se mu však pružnost mysli, udržovaná během biflování biblických textů v chederu i teologických disputací v ješivě. Bleskurychle se naučil spisovnou polštinu, zvládl němčinu a francouzštinu, rozšířil své znalosti matematiky, fyziky a chemie, přičemž nezanedbával talmudské studium ani vášeň vynáleze.

Účastnil se schůzí Společnosti přátel věd, kde demonstroval své výsledky, např. „účetní stroj“ vykonávající čtyři základní matematické funkce a vytvořil tak první mechanickou kalkulačku na světě. Když v listopadu roku 1815 car Aleksander I. hostil na Královském zámku ve Varšavě skupinu vědců, představil panovníkovi svůj vynález. V roce 1817 vypracoval novou verzi „stroje“, umožňující vypočítávat druhou odmocninu. Na důkaz zásluh a zručnosti v mechanice byl Stern jako první a jediný Žid v Polsku přijat Společností jako její člen korespondent.